

չեմք որ հինը կարհամարհեն, եւ նոր բանին ետեւէն միայն կլինին, եւ հին պատմութեանց ետեւէ եղողները ծաղր ընելու մըտքով՝ ռամկական առակը մէջ կը բերեն թէ «Հրեան որ չքաւորի, հին տետրակները կը խառնէ»։ սակայն կողքեմք այս անգամ՝ յիշատակել թէ մեր ազգը այժմ՝ ինչքն ունի, եւ ինչ բաներ չունի։

Ինչպէս որ մարդս իհողւոյ եւ իմարմնոյ բաղկացեալ է, այսպէս եւ մարդկային ազգը կամ՝ սր եւ իցէ ազգ՝ երկու տեսակ յատկութիւններ ունի, ոմանք ներքին եւ ոմանք արտաքին։ ներքին յատկութիւններն են հաւատք առ Աստուած, հաւատարմութիւն առ մարդիկ, պահպանութիւն պատուոյ անձին, եւ այն ամենայն առաքելութիւն որով մէկ ազգ մը ուրիշ ազգերէն վեր կճանչցուի, եւ յառաջագէտ է արդէն՝ կամ՝ յոյս կուտայ յառաջագիմութեան ամէն բանի մէջ։ Իսկ արտաքին յատկութիւններն են շատուորութիւն, հարստութիւն, նիւթական ոյժ, եւ այն ամենայն կատարելութիւն՝ որով ազգը ոչ միայն իւր ազգութիւնը հաստատուի պահէ, այլ եւ ուրիշ ազգաց վրայ կտիրապետէ։ Արդ տեսեմք թէ մեր ազգը այս ներքին եւ արտաքին յատկութիւններէն ո՞րն ունի եւ որքն չունի, եւ ըստ այնմ՝ դատաստան ընեմք մեր իրական հարստութեան կամ սոսոյճ չքաւորութեանը վրայ։

Ազգի մը ներքին յատկութեանց առաջինն ու գլխաւորը՝ առ Աստուած հաւատքն է ըսինք, որոյ հետեւանքն է ուղղութիւն սրբոյ, մաքրութիւն խղճի, չարութենէ եւ ստութենէ հեռու քալել, եւ ամենայն ջանքով բարեգործութեան եւ ճշմարտութեան ետեւէ երթալ։ — Այս հաւատքը մեր ազգը ունի՝ կարող եմք ըսել համարձակ, վասն զի աստուածապաշտութիւնն ու քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը հայկական ազգութեանն այժմ՝ գրեթէ մի միայն նշանն ու պահապանը ճանչցուած է, եւ սր Հայն որ իւր նախնեացը հաւատքէն կխտորի՝ սովորութիւն եղած է նորա բնիկ եւ իսկական հայութիւնն եւս չընդունիլ։ Կարող եմք ըսել թէ՛ նաեւ մեծահաւատ է մեր ազգը՝ երբ նայիմք անոր մեծ մասին բարեպաշտութեանը, երկիւղածութեանը, ժամասիրութեանը եւ ամէն տեսակ ջերմեռանդութեանը. եւ թէ՛ պէտ գտնուին մէջը՝ իրենց նախնեաց մեծահաւատութենէն զրկուած ազգըրոցած խեղճեր, մանաւանդ կարծեցեալ իմաստնոց կար-

գէն, կամ թէ իրենց հայրենի սուրբ եւ անարատ հաւատքը աւելորդապաշտութեամբ թանձրացուցած մարդիկ, մանաւանդ խեղճ ռամկներուն կարգէն, — սակայն դարձեալ կրնամք ըսել աներկիւղ՝ թէ հաւատով հաւրուստը աւելի շատ է մեր ազգին մէջ քան թէ հաւատով աղքատը։ Ապա ուրեմն մեր ազգը ունի այն ցանկալի յատկութիւնը որ ուրիշ ամենայն ազգային կատարելութեանց հիմն է, եւ չունի այն անհաւատութեան եւ անկրօնութեան սոսկալի մոլութիւնը որ ամենայն ազգութեան, եւ բոլոր աշխարհիս, եւ ամենայն ընկերական միաբանութեան մարդկան քանդիչն ու թշնամին է։

Առ մարդիկ հաւատարմութիւնը՝ ուղիղ սրտի եւ աստուածալախ բնաւորութեան հետեւանքը լինելով, մեր ազգին ալ պատուական յատկութիւններէն մէկն եղած է ամէն ժամանակ. ուստի եւ ընդհանրապէս թէ առուստրի եւ թէ ուրիշ գործողութեանց մէջ Հայուն ճշմարտախօս լինելուն եւ իւր մեծերուն հնազանդ հպատակ գտնուելուն գովեստը շատ անգամ օտարազգիներէն եւս լսուած է։ Եթէ երեւնան տեղ տեղ այնպիսի Հայեր որ իրենց խարդախութեամբը կամ ստախօսութեամբն ու անհաւատարմութեամբը անպատիւ ընեն իրենք զիրենք, պէտք է գիտնամք որ ազգիս մեծ մասին լաւութեամբը անտարակոյս այն մասնաւորաց պակասութիւնները կճածկուին, եւ ընդհանուր ազգին աղէկութիւնները աւելի աչքի կղարնեն։ — Գիտեմք որ հարիւրաւոր տարիներով ստրկութեան ու գերութեան մէջ մնացած ժողովրդոց համար շատ դժուար բան է կեղծաւորութենէ ազատ մնալը, ուստի եւ կարելի է կասկածիլ նոցա ճշմարտախօսութեանն ու հաւատարմութեանը վրայ, մանաւանդ երբոր նոցա մօտ գտնուող մեծամեծ ազգերը ախորժիկ կցուցընեն շողորորթութենէ ու կեղծաւորութենէ. այսու ամենայնիւ մեր ազգին անցեալ եւ այժմու վիճակին նայելով՝ համարձակ կըսեմք որ կեղծաւորութիւնն ալ մեր ազգին բնական յատկութիւններէն շատ հեռու բան է եղեր որ մինչեւ ցայժմ անոր հասարակաց պակասութիւն մը չէ դարձած։ Կան տեղ տեղ Հայեր, որ առանց ուրիշ՝ այս կամ այն թեթեւամիտ ազգերուն չափ շողորորթ լինելու, կտիրեն դիմացինին խուսի տալ (ինչպէս որ կըսուի ռամկօրէն), որպէս զի նորա բերնէն կեղակարծ խօսք մը քաղեն, կամ թէ սուտ

գովասանքներով փչեն ուռեցրնեն զինքն ու յետոյ դառնան անոր դիւրահաւանութեանը եւ միամտութեանը վրայ խնտան. բայց չեմք կարծեր որ սոքա եւս խիստ շատուոր լինին, մանաւանդ այն տեղերը ուր որ աւելի ազատական ու ծանրաբարոյ վարմունք մը առած են:

Նոյն համարձակութեամբ չեմք կրնար հաստատել թէ մեր ազգը ընդհանրապէս իւր ազգային պատիւը պահպանելու նախանձաւոր է. անոր ներհակ՝ ցաւով սրտի կտեսնեմք որ Հայր գրեթէ ամէն տեղ սուտ խոնարհութեամբ մը ինքզինքը քսլի ազգերէն վար կըռնէ: Նոցա վատ բաներուն եւս կհաւանի՝ իրենը արհամարհելով, նոցա լաւ բաները մինչեւ երկինք կբարձրացրնէ՝ իրենը չտեսնելու զարնելով, նոցա լեզուն՝ հաւատքը՝ սովորութիւնները կուրօրէն կսովրի ու կպաշտէ՝ իրենները կամաւորապէս մէկ-գի ձգելով: Թողումք այն Հայ ըսուելու անարժանները՝ որ իրենց ազգութիւնն եւս բոլորովին կուրանան, ու իրենց փառաւոր ու պատուաւոր ազգային անունէն յիմարաբար կամըջնան: — Ապա ուրեմն ազգային պատուոյ նախանձաւորութիւն ըսուած թանկագին յատկութիւնը մեր ազգին մեծ մասը չունի կրնամք ըսել եւ ցաւիլ իրաւամբ:

Ուսման եւ գեղարուեստից եւ ամենայն ձեռագործական ճարտարութեան մեծ յարմարութիւն ունի մեր ազգը. այս եւս ծանուցեալ եւ օտարներէն եւս վկայեալ ճշմարտութիւն մի է. բայց պէտք է խոստովանիմք թէ ոչ ուսման յարգը եւ ոչ արուեստից պիտանութիւնը ինչպէս որ պէտք է հասկըցած է տակաւին մեր ազգը ամէն տեղ, եւ գէթ այնչափ՝ որ ամէն մարդ եւս ասոնց համար պէտք եղած ծախքերուն չխնայէ, ու ջանայ դռնէ իւր զուակացը լաւ ուսում առնել տալ եւ գեղարուեստ ու ճարտարութիւն սովորեցընել: Ընդ հակառակն՝ խանութպանութիւնը եւ փոքր վաճառականութիւնը ամէն ուսմունքէ եւ արուեստէ վեր դնելով՝ տղայքը հաղիւ թէ քիչ մը համարձակ կարդալ եւ կէս սխալներով գրել կսովրին՝ կառնու խանութի առջեւ կդնէ. որով ազգային յառաջագիւմութիւնն եւս հարկաւ կծանրանայ ու կհեռանայ:

Արտաքին ազգային յատկութեանց գալով, իրաւ է որ մեք ուրիշ երեւելի ազգաց շատուորութիւնը չունիմք, եւ սակաւքս եւս ցրուած եմք ըստ մասին՝ աշխարհիս ամէն

կողմերը. բայց մեր այս կողմանէ խեղճութիւնը մեր սակաւութիւնն է արդեօք՝ թէ սակաւաւորացս անկարկատելի երկպառակութիւններն ու հակառակութիւնները, որ մեր ազգին ցեյն ու քաղցկեղը գարձած են ամէն տեղ: Ապա թէ ոչ, որքան եւ սակաւաւոր լինիմք՝ կրնամք գտնել մեր ազգին մէջ իրեն այժմու պիտոյիցն ու կարօտութեանցը համեմատ հարստութիւն, մատենագրութիւն, վաճառականութիւն, օրէնսգիտութիւն, ճարտարութիւն եւ աշխատասիրութիւն, որովք Հայուն պէս ընդունակ մէկ ազգ մը պէտք է անպատճառ մեծ յառաջագիւմութիւն ունենայ:

Փող չունիմք, հարստութիւն չունիմք ըսող Հայեր ալ շատ կան մեր ազգին մէջ. իրաւունք ունին արդեօք այս ըսելու: — Մեզի կերեւնայ թէ ոչ. վասն զի թէ որ աշխարհիս երեսը ամէն բանի մէջ համեմատութիւն կլինուուի, ահա այս բանիս մէջ եւս մեր ազգին հարստութիւնը պէտք է համեմատել իւր սակաւաւորութեանը հետ, եւ իսկոյն կըտեսնեմք որ աւելի հարուստ կրնայ ըսուիլ մեր ազգը՝ քան թէ աղքատ, թէպէտ եւ օտար ազգաց կարծածին չափ հարստութիւն չունենայ: Եւրոպացիք տեսնելով տեղ տեղ քանի մը Հայոց մեծամեծ առուտուրները եւ բրած մեծագործութիւնները, համարձակ կլճոեն թէ «Հայերը հարուստ ազգ են». կարծեն թէ ամէն տեղերու Հայերն եւս՝ Հնդկաստանի քանի մը Հայոց նման՝ միլիոններու տէր են, կամ թէ Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի Հայերուն մէջ ալ շատ կան Հայեր՝ Լաղարեան իշխանաց, Միրզոյեանց, Յովնանեանց, Տատեանց, Երամեանց հարստութիւնն ունեցող. — յայտնի բան է որ նոքա շատ կսըխալին: Բայց մեք ալ պէտք է ըսեմք թէ մեր ազգը ընդհանրապէս աղքատ ազգ չկրնար ըսուիլ՝ քանի որ կտեսնեմք շատ Հայեր որ զարմանալի առատածեռնութեամբ եկեղեցիներ կհիմնեն, դպրոցներ կհաստատեն, հիւանդանոցներ կպահեն, ընկերութիւններ կձեւացընեն, գրքեր կտպագրեն... եւ միթէ կարելի է աղքատ ըսել ընդհանրապէս այսպիսի ազգին, ճշմարիտ է որ եթէ նախանձն ու անմիաբանութիւնը, եսութիւնն ու հղարտութիւնը արգելք չլինէին, այս ազգային հարստութիւնը աւելի կերեւնար, եւ աւելի պողատէտ կլինէր. սակայն այժմու երեւցածն եւս բաւական է ցուցընելու թէ մեր ազգը չկրնար աղքատ ըսուիլ ընդհանրապէս: — Միայն թէ շատ ցաւալի

բան է որ քսան տարիէ մը իվեր խոյեցի, սալմաստցի եւ մշեցի գեղացիներուն մէկ մասը մուրացկանութեամբ աշխարհքէ աշխարհք քալելով՝ իրենց գաւառակցացն ու ընդհանրապէս մեր ազգին անունը աւերելու վրայ են օտարաց առջեւ՝ իբրեւ ցած խաբէքայք. մանաւանդ որ Ռուսաստանի մէջ քալող խոյեցիներէն շատը իրենք զիրենք յունադաւան կանուանեն, ու եւրոպայի միւս կողմերն որ անցնին՝ հռովմէական, որպէս զի աւելի դիւրաւ փող հաւաքեն, ու կղաւնան իրենց երկիրը՝ ծաղր կընեն այն քրիստոնեայ ժողովուրդներն որ բարեմտութեամբ խաբուեր են իրենց կեղծաւորական ողբ ու լացէն ու շինծու պատմութիւններէն:

Կգանուին ըսողներ ալ թէ մեք մատենագրութիւն չունիմք, ուստի օտար ազգաց մատենագրութիւնները կգովեն՝ կմեծցընեն, իսկ իրենցը կպարսաւեն ու կարհամարհեն: Բայց սորա եւս իրաւունք չունին՝ եթէ ազգային մատենագրութիւն ըսելով ազգին ու սումնական յառաջագիմութեանը հարկաւոր եղած գրքերը հասկընան, ինչպէս որ պէտք է հասկընալ: Իրաւ է որ մեր ազգը զուրկ է Հոմերոսի ու Վիրգիլիոսի նման բանաստեղծներ, Դեմոսթենեսի ու Կիկերոնի նման ճարտասաններ, Պլուտինի եւ Հոմպոլիթի նման ընագէտներ, Արքիմեդէսի ու Լաիլասի նման չափագէտներ, եւ ուրիշ անոնց պէս կարգէ գուրս հանճարի տէր մարդիկ ունենալու պարծանքէն. սակայն հարկ է խոստովանիլ որ մեր ազգն ալ՝ իւր փոքրիկութեանը համեմատ՝ ունեցեր է ամէն ատեն այս ամենայն ուսմանց եւ դպրութեանց մէջ չափաւորապէս երեւելի մարդիկ, որով եւ այնպիսի հին եւ նոր

մատենագրութիւն մը որ արդէն բաւական է մէկ Հայ մը գրեթէ անկարօտ ընելու օտարազգի մատենագրութեանց՝ եթէ ուզէնա գոհ լինել միջակ հմտութեամբ, որ այս եւս քիչ պարծանք եւ հարստութիւն չէ:

Ասոնք ըսելով՝ մեր միտքը այն չէ որ կարգացողը հասկընայ միայն թէ այս ինչ կատարելութիւնը եւ յատկութիւնը մեր ազգը ունի կամ չունի. — անով մեծ օգուտ մը չըշահիր. — հապա արթըննայ ու վարժի ստէպ ստէպ այս հարցմունքս ընելու ինքնիրեն ազգասիրաբար՝ թէ «Ի՞նչ ունիմք եւ ի՞նչ չունիմք»: Զգոյշ կենայ մէկ կողմանէ այն մեծախօս սուտ ազգասէրներէն որ կամ տգիտութեամբ եւ կամ թեթեւամտութեամբ կարծիք կընեն թէ մեր ազգը ուրիշ անուանի ազգաց ամենայն կատարելութիւններն ալ ունի, եւ թէ անոնց ամենուն ալ հաւասար է խիստ շատ բանի մէջ, քանի մը բանի մէջ ալ անոնցմէ վեր... միւս կողմանէ ալ զգուշանայ այն փոքրոգի ազգատեսացներէն որ նոյնպէս տգիտութեամբ կամ չարութեամբ չեն ուզեր տեսնել մեր ազգին ունեցած կատարելութիւններն ու գեղեցիկ յատկութիւնները, եւ օտարաց լեզուին, դաւանանքին, մատենագրութեանը, ճարտարութեանը վրայ այնքան կղմայլին որ մինչեւ իրենց ազգութիւնը կ'ուրանան: Մէկ խօսքով, ճշմարտապէս ազգասէր Հայը անաչառութեամբ ու լուսաւոր մտօք պիտի քննէ հասկընայ իւր ազգային հարստութիւնները, որպէս զի զանոնք լաւ պահպանէ, եւ միանգամայն ազգային կարօտութիւնները՝ որպէս զի զանոնք լեցընելու աշխատի իւր կարողութեանը՝ աստիճանին եւ վիճակին համեմատ:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱԾԻ.

Խընայուած ըստակ

Կըրկին է վաստակ:

Դուն քո խանութըդ պահէ
Որ խանութդ ալ քեզ պահէ:

Նայէ որ հանգիստ ապրիս,
Բայց դատանքէ չըգագրիս:

Մէկ ըստակ պակաս՝

Կանխիկ ըստանաս:

Ի՞նչ կըրնաս ընել ինքըդ եւ այսօր,
Մի թողուր վաղուան եւ ասոր անոր:

Ուր գողողութիւնն է յառաջապահ,
Մուրացկանութիւնն է միշտ վերջապահ: